

տակն էր... նոյն տարւոյն մէջ յնկարող հանդիպած պատերազմաց ստոյգ պատմութիւնն տարածել յարեւելք» «Պատմ. հայ. Դպր. Բ.», 383): Այս Յիշատակարանը չեմ տեսած, բայց հաւանօրէն լոյս տեսած է Տարեգրութեան զերբով իբրեւ տարեգիրք 1807ի Օգոստոս—Սեպտեմբերին, եւ ոչ իբրեւ «պարբերական տետրակներ», ինչպէս կը հաւաստէ Արձագանք, 1882, Թ. 21:

Յաջորդ տարին խորհուրդ կու տար Հ. Ղ. Ինճիճեան Կ. Պոլսէն Գեր. Ազոնց Արքայօր ի վեհեօրիկ (Թուղթ 9 Յուլիս 1808), որ Յիշատակարանի ձեւն եւ անունը փոխելով՝ արուի անոր լրագրի կերպարանք: Հ. Ինճիճեան կը գրէր¹.

«Այժմ պարտ է միւսանգամ տպագրել², բայց առ ի հաճոյ կացուցանել ժողովրդեան՝ տպեցի ամենեւին ըստ ձեռնոյ կազմեցայի երկիջեան, ի քառեակ թուղթս: Ճարտարութիւն յորինողին յայսմ պարտի լինել, զի որչափ եւ կարէ համարօտ խօսիւք՝ գրագրութիւն լրոց ժողովակցէ, որոչ որոչ սասցուածով, որպէս սովորութիւն է ի նամակագրութեան. պարտ է ի բաց բաննալ զյառաջարանական գրոյցս, չյարուցանել տարակուսութիւնս, եւ ոչ կոչել ի վկայութիւն. այսպիսի ոճ տարեգրութեան կամ պատմութեան է սեփական: Ըստ փոփոխելոյ ձեռնոյ՝ փոփոխեցաք եւ զանունն, զոր յուրոյն թղթի գրեալ՝ եղի ի նամակիս³. նաեւ եղաք բան ինչ իբր ճակատ գործոյն, զոր յամենայն նուագս, տպագրութեան պարտ է զնել: Այս գործ ունի լինել հաճոյ ժողովրդեան առաւել քան զեղանակն. զի ի մտի եղեալ են, թէ այս է հաւաքունն ամենայն կազեղայից, մինչեւ սուն Գալլիմաքի Պէյի զնեաց զմին⁴: Միայն զգուշացի՝ չզնել ինչ որ հայի ի սահման տէրութեան⁵, եւ ոչ որ հայի ի նուագութիւն Եկեղեցոյ, զի տայ գայթակղութիւն»:

Ինճիճեանի այս հրահանգներն ըստ ամենայնի կը պատշաճին «Դիտակ Բիւզանդեանի» 1808 տարւոյ հրատարակութեան, որ թէեւ

¹ Հ. Բ. Սարգիսեան, Երկհարիւրամեայ գրականական գործունէութիւն եւ նշանաւոր գործիչներ Վեհեօրիկ Միթիթարեան Միարանութեան, Վեհեօրիկ 1905, էջ 28:
² Պէտք է իմանալ՝ տպագրել զՅիշատակարան:
³ Հ. Սարգիսեան կը ծանօթագրէ հոս. «Գծարար տարար, սակայն, մենք չի գտանք Ինճիճեանի այդ նոր ուրուագիծը, յիշեալ նամակին մէջ»:
⁴ Պէտք է իմանալ, թէ Դիտակին հրատարակութեան յառաջ արդէն բաժանորդագրուած է անոր յիշեալ տունը:
⁵ Իմացիր՝ Օսմանեան:

Յունուար ամսի լուրերն կը հաղորդէ, բայց պէտք է լոյս տեսած ըլլայ 1808 Օգոստոս—Սեպտեմբերին:

Հ. Բ. Սարգիսեան, թէեւ զուշակած է թէ խօսքը հոս Դիտակի մասին է, բայց «որովհետեւ այսպիսի մի հրատարակութիւն եւ ոչ իսկ Ս. Ղազարու գրատան մէջ կը գտնուի, կ'ըսէ, ապա ուրեմն կը մնայ ստոյգ, թէ Դիտակը «Արշարունեաց Ընկերութեան անհամաձայնութեան պատճառաւ այդ թուականին չի կրցաւ տպագրուել եւ յետագուցաւ մինչեւ 1812»: Բայց միտ չէ դրած Հ. Սարգիսեան, որ Արշարունեաց Ընկերութիւնը 1812ին հիմնարկուած էր: Նաեւ Դիտակի 1808ի տարւոյ չգոյութիւնը Ս. Ղազարի Մատենադարանին մէջ անոր անգոյութեան ապացոյց չի կրնար ծառայել:

Ըստ այսմ Դիտակ Բիւզանդեան ձեռնարկուած եւ հրատարակուած է Միթիթարեաններէն 1808ին, խորհրդով Հ. Ղ. Ինճիճեանի, իբրեւ ամսագիրք:

Դիտակի այդ անգրանիկ թիւը ունիմ եւ աչքի առջեւ, որ այսպիսի ճակատ կը կրէ.

ԴԻՏԱԿ ԲԻՒԶԱՆԴԵԱՆ
 1808. ՅՈՒՆՎԱՐ:

Աս գործքս է պատմութիւն հիմակվան Եղածներուն. աւ կարդալով՝ նստած տեղդ իբր քէ կըտեսնաս ինչ որ կըլլայ հիմա աշխարհիս վրայ: Մէկ քաղքիմը մէջ ես, բայց որպէս քէ շատ քաղքիմը ըլլայիր՝ անակ տեղեակ կըլլաս ամբէն Եղածներուն: Որոնց մէջ որ գտնուի, ինչ բանի վրայ որ խօսք բացվի, չես երեւնար տգէտ անձանօք, եսպա կրնաս տեղնիտեղը պատասխան տալ, ու տգէտներուն սուտը կըրնաս իմանալ:

Խելացի ըլլալու սէր ունեցողը, պիտո առաջ պատմութիւն կըսորվի:

Թերթս լոյս տեսած է 1808ի աշնան սկիզբը, 19 × 14,3 հմ. մեծութեամբ (բնագիր), ութը երկուսն էջերով. տպագրութեան տեղը չէ նշանակուած:

Չունի յառաջարան, չի շօշափեր եկեղեցական դէպքերն եւ ոչ ալ թիւրքիայի սահմանները: Հետեւեալ աշխարհներն նկատի առնուած են գլխաւորաբար. Ամերիկա, Չվիցէրի, Իգալիա, Ինկլիզ, Լէհ, Մոսկով կամ Ռուս, Նէմցէ, Շվէտ, Պոուչ, Ռէնօի դաշ-

նակցութիւն, Սպանիա, Տանիմադա, Փորպուզալ, Օլանտա կամ Յիլէմէնկ, Փոսնոս:

«Դիտակ Բիւզանդեան» այս նոր անունն եւ նոր ձեւի մէջ շարունակութիւնն է Յիշատակարանի, ինչպէս կը տեսնուի հետեւեալ տեղիքներէն. էջ 5ր. «Ռէնօի դաշնակցութեանը վրայ գրեւենք անցած տարւան Յիշատակարանին մէջ: Աս տարւան գլխաւոր բաները կը նշանակենք հոս»: էջ 6ա. «Տանիմադայի մայրաքաղաքին... գլուխը եկած բանը... ինչպէս գրեւենք անցած տարւան Յիշատակարանին մէջ»: այսպէս նաեւ էջ 7ա. «Անցած տարւան Յիշատակարանին մէջ ինչ որ տարակուսանօք գրեւէինք» (Փորթուզալի մասին):

Յայտնի չէ թէ թերթս ունեցա՞ւ շարունակութիւն: Որովհետեւ լուրերը իբր 8 ամսուան յադարձամբ կը հաղորդուէին, հաւանօրէն չգտաւ թերթը քաջալերութիւն եւ անգրանիկ թիւէն ետքը մինչեւ 1812 ուրիշ թիւ լոյս չընծայեց:

Ճիշդ 4 տարի ետքը, 1812ին, Օգոստոս 1ին կը սկսի միւսանգամ լոյս տեսնել Դիտակ Բիւզանդեան, այս անգամ Կ. Պոլսոյ Արշարունեաց Ընկերութեան ծախքով եւ կը շարունակուի մինչեւ 1816 Սեպտ. 8:

- Լոյս տեսած են.
- 1812 (Մեծութիւն՝ 17,5 × 12,1), Թ. 1—12 (առանց թուահամարի) (էջք 48).
 - 1813 (Մեծութիւն՝ 18 × 12), Թ. 1—71 (էջ 316).
 - 1814 (Մեծութիւն՝ 20,1 × 14), Թ. 1—23 (էջ 454)⁶.
 - 1815 (Մեծութիւն՝ 20,1 × 14), Թ. 1—93 (էջ 454).
 - 1816 (Մեծութիւն՝ 20,1 × 14), Թ. 1—42 (էջ 168):

«Դիտակ Բիւզանդեան» զազրեցաւ 42րդ թուով: Ամբողջական հաւաքածոյ մը կը գտնուի Վիեննայի Միթիթարեան Մատենադարանի մէջ:

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

⁶ Յատկուած՝ 24 Մայիս 1814 (4 էջ առանց իջածամարի):

ՍՐԹԷՈՆ ԴՊՐԻ ԼԵՀԵՑԻՈՑ ԵՐԿՈՒ
 ՏԻՇԵՏՈՒԹԵՐԸ

1. ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԻԿՈԼԱԿԱՆ

Սրմէնոն դպիր իւր Ուղեգրութեան կից տուած տարեգրութիւնը կ'աւարտէր հատուածով մը, որ նուիրուած էր Մելքիսեղեկ կաթողիկոսի Լեհաստան այցելութեան: Յայտնի չէ ինչ պատճառաւ՝ կիսաւարտ թուղեցած էր հեղինակը այս Լեհաստան թուղարու պատմութեան համար այնքան կարու հատուածը: Առանց տարակուսի մտադրութիւն ունէր Սրմէնոն նկարագրել հոն, համարօտիւ կամ ընդարձակ տողերով, Մելքիսեղեկ կաթողիկոսի անխոհեմ միջամտութիւնն Լեհաստան եկեղեցական խնդրոց մէջ, Նիկողայոս արքեպիսկոպոսի ձեռնադրութեան միջոցէպը, անոր ի Կամենից Գրիգոր Կեսարացոյ հետ ունեցած բախումն եւ վերջապէս Խաչատուր Կեսարացոյ նուիրակութեամբ այցելութիւնն ի լոյլ եւ տիրող գժտութեանց զայրացումը, որուն հետեւութիւնն եղաւ արքեպիսկոպոսին յարունն կաթողիկէ Եկեղեցոյ¹:

Այս դէպքերուն մօտաւոր ակնատեսն էր Սրմէնոն. անիկա այս միջոցին կը գտնուէր լվով իբրեւ ուսուցիչ տեղւոյն հայկական զարոյցին: Իր վերոյիշեալ տողերէն արդէն կը տեսնուի, թէ անիկա կաթողիկոսին համակիրներէն չէր: Այն անցուդարձերու հանդէպ, որոնք ամբողջ քաղաքը գրեթէ 10 տարի վրդովեցին, չէր կրնար ինքը անտարբեր մնացած ըլլալ: Իր մէկ Յիշատակարանը էջմիածնի Թ. 1004 ձեռագրին մէջ, ցոյց կու տայ թէ բոլոր հոգեով յուզուած էր ինքն ալ. հոն դառնացած սրտով կու տայ 1631—1636 տարիներու անցքերու նկարագրութիւնը: Պէտք է ենթադրել ասկէ, թէ Սրմէնոն ուրիշ ատթիւ ալ խօսած է 1626—1631 տարիներու մասին:

Դէպքերու մանրամասն մէկ նկարագրութիւնը հասած է մեզի չափական մէկ գրութեան մէջ, որուն սկզբնաւորութիւնն եւ վերջաւորութիւնը պակասաւոր է, ուստի եւ հեղինակն ալ անձանօթ: Այս գրուածքը հրատարակած է Հ. Ղ. Ալիշան իւր Կամենիցի մէջ «Վիպասանութիւն Նիկոլական» խորա-

¹ Տես խնդրոց մասին համարօտիւ Հանդ. Ամս. 1934, էջ 4—27:
² Կամենից. Տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Բուսինիոյ հաւաստեայ յաւելուածովք. Վեհեօրիկ 1896, էջ 202—214: